

Pospíšil, Ivo

Smrt rozumu, Rusko a kosmická poezie

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1995, vol. 44, iss. D42, pp. [45]-56

ISBN 80-210-1410-5

ISSN 0231-7818

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/108802>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IVO POSPÍŠIL

SMRT ROZUMU, RUSKO A KOSMICKÁ POEZIE

Téma krize rozumu, deprese a šílenství se v ruské literatuře rozehrává u mnoha autorů a v různých významových rovinách, včetně žánrové. Například A. S. Puškin, v jehož básnické (ale také dramatické a prozaické) tvorbě se téma šílenství kultivuje nejvydatněji, má své směřování a žánrotvorné funkce, nebyl ovšem v ruské poezii jediný.¹ Na příkladu několika ruských básníků, Puškinových předchůdců, současníků a následovníků, lze dokumentovat přítomnost této tematické a myšlenkové vrstvy, která úzce souvisí s reflexivním charakterem klíčového proudu ruské poezie.

Již původ a životní osudy **Vasilije Andrejeviče Žukovského** (1783–1852), který bývá spolu s K. N. Batjuškovem pokládán za učitele a přímého předchůdce Puškinova (byl ostatně i jeho osobním přítelem), evokují představu zámračivosti a smutku. Narodil se jako nemanželský syn statkáře Afanasije Ivanoviče Bunina a zajaté Turkyně Salchy v Tulské gubernii. Jméno přejal od svých adoptivních rodičů (Andrej Grigorjevič Žukovskij byl Buninovým přítelem). Další životní etapy včetně pobytu v moskevském univerzitním penzionu a nešťastná láska posílily v něm mystické nálady (snad zděděná východní apatie a kvietismus). Teprve v Moskvě začíná Žukovskij prospívat a dokonce psát verše; předtím o něm učitelé tvrdili, že je neschopný. Odchod ze státní služby, pasivní vztah k největší lásce Marii Protasovové (v jednom pozdním dopise ji dokonce žádá o vrácení milostné korespondence), naprostá loajalita trůnu (byl vychovatelem následníka), pasivní jednání v případě osudného Puškinova souboje a nakonec sňatek a odjezd do Německa, kde umírá, dokládají jeho „pozorovatelský“ (nehledě na všechny dobré činy, kterými svému okolí prospěl) vztah ke světu. „Filozofie“ Žukovského se dosti výrazně rýsuje již v jeho raných básních. Preromantické směry, zejména sentimentalismus, a později romantismus, se šťastně spojily s melancholickými předpoklady: «Новое романтическое направление поэтической деятельности Жуковского — если не самым возникновением своим, то во всяком случае своим быстрым усилением и разви-

¹ Viz naši stať *Žánrová funkce motivů šílenství*. In: Litteraria Humanitas IV, sb. z konference věnované R. Jakobsonovi, FF MU, v tisku.

тием в значительной степени зависело от особых, чисто личных обстоятельств за это время жизни поэта. Многое, что для постороннего читателя в новых произведениях нашего поэта казалось „романтикой“ — имело реальное, положительное значение.»² Jako čtrnáctiletý (1797) píše Žukovskij ódu, v níž se jakoby symbolicky spojují jeho „fixní ideje“, klíčové myšlenkové okruhy: oslava klidu, harmonie a ruského samoděržaví. Přiznačné jsou již první dva verše: «Откуда тишина златая/ В блаженной северной стране?» „Zlatý klid“, který podle dětského básníka vládne v severní velmoci, je podpořen pojmy jako „zákon“, „smíření“ a „moudrost“.³

Jak však tyto ještě „dětské“ verše souvisejí se „smrtí rozumu“, s šílenstvím? V Žukovském se projevují dva rozporné póly existence: úzkost ze života a smrti překonává pevnými body — jeho až úporná, horečnatá, devótní oslava carů a jejich rodinných příslušníků (po Pavlovi I. oslavil Alexandra I., Mikuláše I. a Marii Fjodorovnu) je spíše než touhou po momentálním prospěchu vedena touhou po pevnosti systému a řádu. Život sám je propastí a končí neúhybně ve smrti:

Жизнь, мой друг, бездна
Слез и страданий...
Счастлив стократ
Тот, кто, постигнув
Мирного брега,
Вечным спит сном.⁴

Proti této nejistotě stojí dva opěrné body: na této zemi, v tomto slzavém údolí je to pěstování ctností a udržování řádu (včetně samoděržaví), pak je tu útěcha ve smrti jako bráně k jinému, vyššímu světu, který pěstováním ctností připravujeme již na tomto světě. O šílenství či ztrátě rozumu se u Žukovského příliš nemluví: je to však hrozba, která je alternativou cílevědomé přípravy na posmrtný život. Alternativou šílenství je štěstí ve smrti, literární motivy s neustálou připomínkou cíle lidské pouti, útěcha v slzách a niterném smutku. Rusko je prezentováno jako klidné, zlaté ticho; světlo je u Žukovského enklávou vyššího světa. Cesta k němu je cestou skrze smrt nebo spánek. V. A. Žukovskij je elegik, který skrze líčení „slzavého údolí“, loučení, smrti a smutků směřuje k idyle „zlatého ticha“, které je odrazem kosmického blaženství (zlatavý přísvit je typický pro byzantské a ruské ikony). Podstatnou částí básnické tvorby Žukovského

² А. С. Архангельский: *В. А. Жуковский*. Биографический очерк. In: *Полное собрание сочинений В. А. Жуковского* в 12 томах под редакцией, с биографическим очерком и примечаниями проф. А. С. Архангельского. Издание А. Ф. Маркса, С.-Петербург 1902, I том, с. XX (dále citace z tohoto vydání, které označujeme PSSŽ).

³ *Ода*. Благоденствие России, устроенное великим самодержавцем Павлом Первым, PSSŽ, I, s. 3–4.

⁴ *Майское утро*, PSSŽ, I, s. 3.

jsou překlady, volné (переложения) překlady a parafráze. Báseň *Vesnický hřbitov* (Сельское кладбище, 1801), k níž se Žukovskij později ještě vrací, je parafrází známé „hřbitovní básnické školy“ (Churchyard School of Poets), konkrétně známé básně *Elegy Written in a Country Churchyard* (1750, čes. překlad Josefa Jungmanna *Elegie na hrobkách veských*, 1807) Thomase Graye. Vyrovnaní, jímž se brání ztrátě rozumu, dosahuje básník také orientací na vlastní nitro (v tom pak pokračuje F. I. Tjutčev), v samotě: «В душе моей цветет мой рай./ Я бурный мир презираю.»⁵ To, co se neuskuteční v tomto slzavém údolí, se uskuteční po smrti:

Постой! не вечно жить! Увидимся опять;
Во гробе нам судьбой назначено свиданье! –
С каким веселием я буду умирать!⁶

Téma bláznovství Žukovskij vyjadřuje v básni *Из «Дон-Кихота»* (1804). Proti putování a hledání stojí útek do tichého, klidného kouta, pod osamělý krov:

Найдя спокойный уголок,
Кому не страшен грозный рок!
Он солнце радостно встречает;
Не видит ночью страшных снов,
Забот и горя не выпускает
Под свой уединенный кров!⁷

Pro Žukovského stojí ztráta rozumu blízko blaženosti, stejně jako izolace, osamění a spánek; hranice mezi bláznovstvím a moudrostí není nijak pevná:

«Когда бы забавнейшим безумцем не был он,
Тогда б из мудрецов мудрейшим почитался!»⁸

Prostor básní V. A. Žukovského je značně jednotvárný: hřbitov, opuštěná vesnice (*Опустевшая деревня*, 1805); bajky, které Žukovskij psal, jsou výchovou k ctnosti, jež překonává chmurné výhledy; smrt je chápána jako cesta od elegie k idyle. Z tohoto hlediska je pochopitelná vysoká frekvence tématu smrti (*На смерть семнадцатилетней Эрминии*, *Брутова смерть*, *На смерть графа Каменского*) a nakonec zbožnění smrti. Fascinace smrtí se objevuje i v črtě Žukovského o smrti A. S. Puškina: «Когда все ушли, я сел перед ним, и долго, один, смотрел ему в лицо. Никогда на этом лице я не видал ничего подобного тому, что было на нем в эту первую минуту смерти. Голова его несколько наклонилась; руки, в которых было за несколько минут какое-то судорожное движение, были спокойно протянуты, как будто упавшие для отдыха после тяжелого труда [...] В эту минуту,

⁵ *Стихи, сочиненные в день моего рождения. К моей лире и к друзьям моим* (1803), PSSŽ, I, s. 17.

⁶ PSSŽ, I, s. 18.

⁷ *Из «Дон-Кихота»* (1804), PSSŽ, I, s. 18.

⁸ PSSŽ, I, s. 21.

можно сказать, я увидел лицо самой смерти, божественно-тайное; лицо смерти без покрывала.»⁹

Překladové parafráze Žukovského ukazují již svým výběrem na myšlenkové okruhy: základní sémantickou síť tvoří slova уединение (chtěná samota jako lék — proti „záporné“ samotě — «одиночество»), «смирение», «спокойствие», «разлука», «прощание». I padající list je znamením zániku¹⁰, jedinou útěchou je posmrtný život v nebi a Bůh.¹¹ Stále silnější směřování k ideálu a překonávání životní tragédie je patrné v jeho vztahu k baladě Gottfrieda Augusta Bürgera (1747–1794) Lenore (1774). Nejprve v Ludmile (Людмила. Баллада. Подражание Бюргеровой «Леноре», 1808) napodobuje Žukovskij syžet Lenory důsledně až k tragickému rozuzlení (viz podobný motiv v Erbenově básni Svatební košile), ve Světlaně (Светлана, 1808–1812) je zlo a příšery vystupující z podzemí jen ošklivým snem. **Sen, zapomnění, uzavření do sebe sama, osvobozující samota, klid, harmonie, smíření s nezvratným osudem, se smrtí, láska k smrti jako tajemnému vstupu do jiného světa,** jsou u Žukovského těmi mechanismy, které básníkovi brání stanout nad propastí a ocitnout se na pokraji ztráty rozumu.

Posedlost temnými tématy však u Žukovského existuje dál; například v básnicke podobě ruské erbovní biblické knihy — Apokalypsy (Из Апокалипсиса, 1851–1852). Přízraky, chmury rozumu a rozumem neuchopitelná kataklyzmata tedy nepřestávají Žukovského zajímat: o to silněji je však překonává tématy smíření a „rodinného štěstí“ (po sňatku s dcerou německého malíře Alžbětou Reiterovou r. 1841). Další oporou bylo pevné postavení Žukovského jako vychovatele carových dětí (z čehož plynulo bohaté existenční zajištění) a jeho neotřesitelně konzervativní názory na Rusko a jeho vnitřní uspořádání. V Německu se Žukovskij orientoval na překlady, folklór a výchovu vlastních dětí. Překlady Žukovského ukazují, kolik jistoty a opory — navzdory skepsi a depresi — poskytovalo ruským básníkům Rusko a úvahy o jeho světovém poslání: v tom jsou jednotni Puškin s Žukovským i Batjuškov s Baratynským. Vidí sice i odvrácenou stranu ruské imperiální politiky, ale berou to jako železnou zákonitost a navázání na slavné tradice (postoj Puškina a Žukovského k polskému povstání r. 1831 nebo Baratynského k ruské anexi Finska). Ruská poezie přesvědčivěji než próza a drama ukazuje obrovská, často protikladná a nepochopitelná spojení různých lidských postojů: od pokraje rozumu, donquijotství, adorace smrti a bezvýchodné skepse k zbožnění Ruského impéria. Není to však dvojtvárnost básníka daná jeho zaměstnáním vychovatele carových dětí, ale bytostné spojení extrémů, jež dokáže stmelit jen mimořádně ustrojená osobnost.

Próza a publicistika V. A. Žukovského dokládají mimo veškerou pochybnost to, co vyjadřuje jeho poezie. V úvaze Кто истинно добрый и счастливый человек (1808) uvádí: «Быть счастливым есть наслаждаться самим

⁹ *Последние минуты Пушкина* (1837), PSSŽ, I, s. 61–62.

¹⁰ *Листок*, PSSŽ, II, s. 129–130.

¹¹ *Утешение* (1828), PSSŽ, III, s. 77.

sobou — где же сие счастье, как не в семействе, и что его источник, как не спокойное, невинное, доброе сердце?»¹² Spojení s vnějším světem pak zprostředkuje práce pro vlast («быть деятельным для пользы отечества»¹³). Dvě stati z roku 1850 ukazují Žukovského jako člověka, který překonání svých úzkostí a krizí rozumu spojuje s pevným samoděržavným Ruskem, které staví proti nepevnému, revolucemi rozdíranému Západu. Tento koperníkovský obrat, tato reorientace básníka smutku, melancholie, tohoto milence smrti je jen zdánlivá: úzkost z osobních traumat, z lidské existence vůbec, z negativismu se v Rusku zpravidla léčí medikamentem ruského národa a velkého Ruska vládnoucího světu. V eseji Русская и английская политика (1850) pokládá Žukovskij Anglii za korzára, který zastává právo silnějšího a zvedá rudý praporek komunismu.¹⁴ Rusko je pro něho spolehlivou zárukou pořádku v Evropě a ve světě: nekomplikovanou a otevřenou politikou je Rusko zemí budoucnosti: «Скажу в заключение: сохрани нам Бог нашего могучего царя! Он представитель прямодушия в политике; на этом основании мы стоим твердо и устоим долго. Россия имеет перед собою несказанное будущее; если она пойдет, без спеха и без скачков, путем указанным ее историею, она дойдет к благоденствию самобытному, независимо от Европы, которая хочет оттолкнуть ее в Азию; она не будет ни Европа, ни Азия, она будет Россия, особенный мир, от всех отдельный, внутренно стройный, извне недоступный.»¹⁵ Tolik básník hřbitovních témat, smrti, pozemského slzavého údolí, u něhož téma „ztráty rozumu“ a „šilence“ stojí v pozadí, aniž je vysloveno, na prahu pro Rusko osudné Krymské války. Územní expanzi Ruska zdůvodňuje básník nešťastného milostného citu v eseji По поводу нападок немецкой прессы на Россию (Письмо в редакцию газеты) potřebou obhájit svébytnost, neboť hranice, do nichž Rusko vstoupilo, byly pro něho nezbytné: «Русские же завоевания все были для самобытности, а не для всемирного владычества: те границы, в которые Россия мало по малу вступила, были ей необходимы, ибо сила нужна для самобытности...»¹⁶

V básnickém díle V. A. Žukovského je téma „ztráty rozumu“ latentně přítomno za vnějškově manifestovanými úzkostnými tématy smrti, hřbitova a loučení; elegie Žukovského (témata nešťastné lásky, loučení, bezvýchodnosti, uzavřenosti, chtěné samoty [уединение]) se pozvedají do idyly — viz únik z tohoto slzavého údolí skrze bránu smrti do vyššího světa, ke světlu — k „zlatému tichu“ [златая тишина] jeho dětské básně). V. A. Žukovskij je básníkem úzkosti a nejistoty — o to více působí navenek jako básník chtěné harmonie, klidu, a pevného řádu, v nichž až křečovitě překonává stínové téma „ztráty rozumu“.

12 PSSŽ, IX, s. 31.

13 Tamtéž, s. 31.

14 PSSŽ, XI, s. 41.

15 PSSŽ, XI, s. 46.

16 PSSŽ, XI, s. 68.

Právě „ztráta rozumu“ jako stínové téma spojuje několik ruských básníků: do života **Konstantina Nikolajeviče Batjuškova** (1787–1855) se zapsalo přímo tragicky, neboť valnou část života prožil tento návštěvník Karlových Varů ve stavu těžké duševní choroby. Roku 1815 vychází jeho sbírka *Опыты в стихах*, kde najdeme klíčovou báseň *К другу*. Je to — mezi Batjuškovými alegoriemi zaplněnými řecko-římskou mytologií a historií v rokokovém a klasicistickém rouše — jedna z jeho nejosobnějších konfesí, zpověď básníka šířaného úzkostí z životního chaosu, který nemůže pochopit:

Как в воздухе перо кружится здесь и там,
 Как в вихре тонкий прах летает,
 Как судно без руля стремится по волнам
 И вечно пристани не знает,—

Так ум мой посреди сомнений погибал.
 Все жизни прелести затмились:
 Мой гений в горести светильник погасал,
 и Музы светлые сокрылись.

Я с страхом спросил глас совести моей...
 И мрак исчез, прозрели вежды:
 И Вера пролила спасительный елей
 В лампаду чистую Надежды.
 Ко гробу путь мой весь как солнцем озарен:
 Ногой надежно ступаю
 И с ризы странника свергая прах и тлен,
 В мир лучший духом возлетаю.¹⁷

K. N. Batjuškov — podobně jako V. A. Žukovskij — je básníkem elegickým (*Разлука*, 1812–1813). Příznačná je báseň *Судьба Одиссея* (1814), v níž vyniká obraz „nepoznání vlasti“; také Batjuškov má ve své poezii jako opěrný bod překonávání „smrti rozumu“ velikostí *Ruska* (*Переход русских войск через Неман 1 января 1813 года*, 1813, *Переход через Рейн* 1814, 1816–1817).

Básníkem, „který myslí“, nazval A. S. Puškin *Jevgenije Abramoviče Baratynského* (*Boratynského*, 1800–1844). Jeho životní dráha a osud připomínají Žukovského (po neúspěchu sbírky *Сумерки*, 1842 — se uzavírá v rodinném kruhu a ujíždí do ciziny; umírá v Neapoli, pohřben je na hřbitově Alexandro-Něvské lavry). Krize rozumu, případně jeho smrt, nastává častěji u básníka racionálního: zatímco Žukovskij a Batjuškov unikají do víry a jiného světa, Baratynskij ze svých chmurných vizí neustupuje. Mnohé se dnes zdají přímo proročké. V básni *К — Ну* (1820) se objevuje motiv nevyhnutelného utrpení («Поверь, мой милый друг, страданье нужно нам; / Не испытай его,

¹⁷ К. Н. Б а т ю ш к о в : *Стихотворения*. Москва 1987, с. 76–77.

нельзя понять и счастья»¹⁸; jinde motivy prázdne světské slávy a pomíjivosti všeho živého. Současně se tu však objevuje i touha po odstupu, distanci, nezúčastněnosti, jak ji později nacházíme u F. I. Tjutčeva. Svět je chaotický a jeho děje jsou rozumem nepochopitelné, lépe je do nich nevstupovat (gnostické „být kolemjdoucím“): «Я буду издали глядеть на бури света».¹⁹ V básni *Pravda* (Истина, 1823) se básník dostává až na sám pokraj rozumu a napíná jeho síly, aby z „pouště bytí“ dobyl zrnko štěstí:

Младые сны от сердца отлетели,
Не узнаю я свет;
Надежд своих лишен я прежней цели,

А новой цели нет.
Безумен ты и все твои желанья –
Мне первый опыт рек;
И лучшие мечты моей созданья
Отвергнут я навек

.....

Я бытие все прелести разрушу,
Но ум наставлю твой;
Я оболью суровым хладом душу,
Но дам душе покой.²⁰

V poezii J. A. Baratynského je člověk chápán jako „šileneц“ (безумец), který je obětí osudu (báseň *Дорога жизни*, 1825). Jádrem jeho poezie je hrst básnických vizí: *Последняя смерть* (1827), *Стансы* (1827), *Запустение* (1834), *Недоносок* (1835), *На посев леса* (asi 1843). *Последní smrt* je vizí konce lidstva, které se samo zničí pěstováním materiální, technické civilizace (rozum jako pramen autodestrukce): «С безумием граничит разуменье.»²¹ Jinde je lidstvo chápáno jako „nedonošené dítě“ (*Недоносок*) — na to pak navazuje F. M. Dostojevskij v *Legendě o Velikém Inkvizitorovi* — na jiném místě zase ukazuje na osud poezie jako varující vize:

Суровый смех ему ответом; персты
Он на струнах своих остановил,
Сомкнул уста вещать полуотверсты,
Но гордой главы не преклонил...²²

18 E. A. Баратынский: *Полное собрание стихотворений*. Ленинград 1957, с. 57.

19 Тамtéž, с. 69 (бáseň *Родина*).

20 Тамtéž, с. 97–98.

21 Тамtéž, с. 129.

22 Тамtéž, с. 174.

Rozum je prokletím člověka a příčinou jeho zotročení a konečného kataklyzmatu. Z tohoto hlediska se J. A. Baratynskij stal prorokem i vzhledem ke své vlastní poezii:

И как нашел я друга в поколеньи,
Читателя найду в потомстве я.²³

Báseň *На посев леса* (asi 1843) představuje v tomto smyslu rezignaci básníka na pozadí jarní přírody:

Летел душой я к новым племенам,
Любил, ласкал их пустоцветный колос,
Я дни извел, стучась к людским сердцам,
Всех чувств благих я подавал им голос.
Ответа нет! Отвергнул струны я...²⁴

V narativní básni *Eda* (1824) se v epilogu vrací téma protipólu „smrti rozumu“ — velikost Ruska. Zatímco Žukovskij a Batjuškov ji vnímají zcela pozitivně, u Baratynského jde spíše o ocenění statečnosti poražených — hodnocení je ambivalentní, objektivistické, podobné pozdějším „chladným“ básním F. I. Tjutčeva:

Ты покорился, край гранитный,
России мочь изведал ты
И не столкнешь ее пяты,
Хоть дышишь к ней враждою скрытной!
Срок плена вечного настал,
Но слава падшему народу!
Бесстрашно он оборонял
Угрюмых скал своих свободу.²⁵

V dramatické básni *Cikánka* (Цыганка, 1829–1831, 1842 — původně *Наложница*) titulní postava zešílí a vrací se tak do starých, lepších časů:

Судьбы последнего удара
Цыганка вынести не могла
И разум в горе погребла.
В отце родимые напевы
Уносят душу бедной девы
В былые, лучшие года!²⁶

V. A. Žukovskij, K. N. Batjuškov, J. A. Baratynskij a další vytvářejí poetologický řetězec, vzájemně na sebe navazují v posláních a reminiscencích. V jistém smyslu vrcholem tohoto řetězce je tvorba *Fjodora Ivanoviče Tjutčeva*

23 Báseň z roku 1828, tamtéž, s. 137.

24 Tamtéž, s. 198.

25 *Эда*, tamtéž, s. 242.

26 Tamtéž, s. 308.

(1803–1873). Tjutčev se dostává na samu hranici rozumu v „kosmické“ poezii: z vesmírného chaosu lze uniknout do vesmíru vlastního nitra. Příroda je u Tjutčeva majestátná, ale současně nelítostná, mající svůj vlastní neodhadnutelný řád:

Когда пробьет последний час природы,
Состав частей разрушится земных:
Все зримое опять покроют воды,
И божий лик изобразится в них.
(Последний катаклизм, 1831).

Veškeré vesmírné dění upomíná na pomíjivost (Фонтан, 1836). Na rozdíl od Žukovského trpí Tjutčev ještě více nevírou a skepsí: chaos a obava z něho pronikají na povrch v podstatné části jeho básní. Šílenství je pro něho jakoby konkrétní bytost, která čeká na to, až zaplaví zemi (báseň Безумие, 1834):

Там, где с землею обгорелой
Слился как дым небесный свод,—
Там в беззаботности веселой
Безумие жалкое живет

Под раскаленными лучами,
Зарывшись в пламенных песках,
Оно стеклянными очами
Чего-то ищет в облаках.

То вспрынет вдруг и, чутким ухом
Припав к растреснутой земле,
Чему-то внемлет жадным слухом
С довольством тайным на челе.

И мнит, что слышит струй кипенье,
Что слышит ток подземных вод,
И колыбельное их пенье,
И шумный из земли исход!...²⁷

Skrýt se před těmito „spodními proudy“ do vlastního nitra (báseň *Silentium*, 1833) nebo alespoň nebudit ony temné síly (О, бурь заснувших не буди —/ Под ними хаос шевелится!...) je básníkovým programem a současně výrazem úzkosti z nepostizitelných tajemství kosmu. „Chaos“ je ostatně klíčovým slovem Tjutčevovy poezie. F. I. Tjutčev je básníkem hrozivých existenciálních propastí — v tom se od V. A. Žukovského liší nejvíce. Charakteristická je v tomto smyslu Tjutčevova báseň Памяти В. А. Жуковского (1854):

²⁷ Ф. И. Т ю т ч е в : *Лирика*, I, Москва 1966, с. 34.

Поистине как голубь, чист и цел
Он духом был; хоть мудрости змииной
Не презирал, понять ее умел,
Но веял в нем, дух чисто голубиный.²⁸

„Hadí moudrost“, tedy pohrávání si s temnými silami, bylo Žukovskému blízké, ale odmítal je. Tento Tjutčevův verš svědčí nejen o detailním, jemném postižení podstaty Žukovského reflexe světa, ale také o dráždivé blízkosti obou básníků.

To, co bylo řečeno v souvislosti s tvorbou Žukovského, Batjuškova a Baratynského, platí ovšem i o Tjutčevovi, pro něhož je Rusko a jeho vůdčí úloha opěrným bodem v existenciálním bloudění: jeho pozdní slavjanofilské verše jsou ještě křečovitější než podobné výroky Žukovského a směřují k vybudování slovanské říše v čele s Ruskem (básně Пророчество, 1850; Русская география, poprvé publ. 1886):

От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское...и не пройдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек.²⁹

Tjutčevova úzkost a „smrt rozumu“ dotvořené představou světové ruské říše se zdají být překvapivou, ale značně logickou konstrukcí: intenzita vnitřního kosmu, k níž Tjutčev vyzývá například v básni *Silentium*, způsobuje přetlak, který se musí realizovat nikoli intenzivně, ale extenzivně. Agresivita je z psychologického hlediska dočasným řešením vnitřní tenze. Rusko je tu již nikoli jen oporou, ale spíše kompenzací vnitřních úzkostí, krizí a „smrti rozumu“.

Z tohoto hlediska se tvorba Michaila Jurjeviče Lermontova (1814–1841) pohybuje spíše v tradičním rámci šílenství jako úniku z nesnesitelného světa, splynutí s kosmickým děním. Stavba zralých Lermontovových básní, jako jsou *Žebrák* (Нищий, 1830), *Vlny a lidé* (Волны и люди, 1830), *Umírající gladiátor* (Умирающий гладиатор, 1836) *Zajatý rytíř* (Пленный рыцарь, 1840), *Oblaka* (Тучи, 1840), *Útes* (Утес, 1841), *List* (Листок, 1841), ukazuje na podobnost (obraz — jeho konkretizace) Toto podobenství (blízké známé Puškinově básni *Отрывок — Опять на родине. Я посетил...*, 1835), vytváří obraz pomíjivosti a nesnesitelnosti pozemského bytí (1832):

Безумец я! вы правы, правы!
Смешно бессмертие на земли
[...]

Мои слова печальны: знаю;
Но смысла их вам не понять.³⁰

28 Tamtéž, I, Moskva 1966, s. 150.

29 Tamtéž, II, Moskva 1966, s. 118.

30 М. Ю. Л е р м о н т о в : *Избранные произведения*, I, Moskva 1967. s. 106.

Ve vrcholných básních je naznačován únik z tenat světa a z nebezpečí šílenství: na rozdíl od Žukovského, který nepřekračuje křesťanské pojetí nesmrtnosti, v Lermontovových básních jde spíše o panteistické rozplynutí v přírodě, v kosmu («Мой дух утонет в бездне бесконечной!... báseň *Смерть*, 1830; známá báseň *Выхожу один я на дорогу*, 1841). Lermontovovo „kosmické“ pojetí vyplývá z dominantního okruhu „démonství“, vykořeněnosti, pozice mezi nebem a zemí, prokletí. Z bolestí rozumu nachází východisko ve zničení individuality a rozplynutí ve vyšším vesmírném celku.

Lermontovovo pojetí (mohli bychom ještě uvést šílenství Arbeninovo z Maškarády, 1835, kde jde o tradiční pojetí šílenství jako projevu nesnesitelnosti bytí a úniku do jiného světa) se liší — jak bylo řečeno — od koncepcí „smrti rozumu“ u Žukovského, Batjuškova, Baratynského a Tjutčeva (Poezie A. A. Feta, která tu také mohla být uvedena, uniká z témat šílenství do harmonie přírody a jedince; příroda je pro něho nikoli znamením katastrofy, ale velkým harmonizátorem³¹). Současně však téma „smrti rozumu“ podhaluje pohyb v poezii těchto básníků, který je společný: od intenzity k extenzitě (protipólem vnitřního napětí rozumu na pokraji šílenství je pevnost a velikost Ruska — podobně Lermontovovo rozplynutí ve vyšším celku, přírodě, vesmíru). Intenzita hledá únik v extenzitě, vnitřní tenze se uvolňuje ve vnější expanzi. Extrémní individualistická poetika tak paradoxně, ale pochopitelně, přechází v kolektivní amorfnost lidskou a kosmickou.

THE DEATH OF REASON, RUSSIA AND COSMIC POETRY

The author of the study deals with the “crisis and death of reason”, with depression, sadness and madness in the 19th-century Russian preromantic and romantic poetry represented by the works of V. A. Zhukovsky, K. N. Batyushkov, E. A. Baratynsky, M. Yu. Lermontov and F. I. Tyutchev.

In V. A. Zhukovsky's (1783–1852) early poetry we can find the specific thematic layers which pervade his work in its complexity: harmony, “the golden peace” connected with the world symbolized by Byzantine and Russian medieval icons, “the law, reconciliation and wisdom” in the “northern homeland”. The contrastive pole of his poetry is represented by anxiety and death which is compensated in the glorification of Russian Tsars and their families (Zhukovsky celebrated Pavel I., then his son, probably his indirect murderer Alexander I., Nicholas I. and Maria Fyodorovna). His poetry tends to the stability of order based on peace, harmony and sensibility.

For K. N. Batyushkov (1787–1855) depression and madness became his fate: the second part of his life he suffered from a serious mental disease. Inspired by Graeco-Roman mythology and poetry he is afraid of the “chaos of life” he is not able to comprehend though he also tends to overcome the difficulties of human existence by the celebration of Great Russia and its military achievements.

E. A. Baratynsky, “the only poet in our country who thinks” (Pushkin), interprets modern man as a madman who became the sacrifice of his own fate. The kernel of his poetry is a cluster of poetic visions written in the 1820's and the 1830's — the poems are associated with the theme of the fall of technological civilization. V. A. Zhukovsky, K. N. Batyushkov, E. A. Baratynsky and others form a specific poetological chain reflecting their works in peculiar poetic cliché and

31 A. A. Фет: *Сочинения, I–II*, Москва 1982.

reminiscences. F. I. Tyutchev represents the climax of subjective Russian lyric poetry cultivating the theme of mental depression, anxiety and madness, while M. Yu. Lermontov's poetry is more existential reflecting the phenomenon of madness as the escape from the unbearable human world to the harmony of nature and cosmos. The theme of mental depression often leads to the utopian visions of the Great Russian Empire (especially in Zhukovsky and Tyutchev and their essays and political writings and commentaries). The intrinsic tension seeks its escape in the extrinsic expansion which tends to reach the harmony of the artifact.